

Бақытжан ӘЗІБАЕВА

«МҮҢЛЫҚ, ЗАРЛЫҚ» ЖЫРЫ – КӨНЕ ЭПОС ҮЛГІСІ

Архаический эпос казахов, возникший в далекие времена, дошел до нас в записях второй половины XIX в. в интерпретации акынов и жыриши, творивших в рамках эпической традиции своего времени, то есть не в своем первоизданном облике, а претерпев значительные изменения, порой трансформировавшись до неузнаваемости. Но архаические сюжеты, сформировавшиеся в глубокой древности, сохранили в целом свои константы и доминанты, свой глубинный смысл. Они обнаруживают свои генетические связи с древнейшими представлениями наших предков и важнейшими общественными институтами своего времени.

Kazakların en eski destanlarından «Munluk-Zarlık» bize XIX asrın ikinci yarısında ulaşmıştır. Onu birkaç destancıların birbirine devrettiğini göz önünde bulundurursak destanın çeşitli değişikliklere uğradığı kaçınılmazdır. Ama yazar destanın genel anlamı ve kompozisyonu önemini koruduğunu savunmaktadır.

Көне замандардан бері жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып біздің заманымызға жеткен қазақтың эпикалық жырлары жүйелі түрде қалыптасып дамыған, эстетикалық құндылығы баға жетпес, халқымыздың болмысынан көрініс беретін біртуар рухани дүние. Ол халқымыздың танымдық және философиялық, эстетикалық, этикалық, рухани-өнегелік т.б. с.с. принциптеріне сүйенеді, солардан туындайды және оларды насихаттайды. Өкінішке орай көнеден келе жатқан қымбат та асыл мұраларымыз кеңес дәуірінде саяси-идеологиялық, қатаң цензуралық бақылаудың салдарынан түгелдей жинақталып жарияланбады, жүйелі түрде зерттелмеді. Бір кездерде батырлық жырларымыздан тек «Қамбар батыр» жырын ғана жариялап зерттеуге ұлықсат берілгені естен кетпейтін жағдай. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана эпикалық поэзиямыздың бұрын тиым салынған көптеген үлгілері ғылыми айналымға енгізіліп, қалың оқырманның қолына тиіп, жүйелі, кешенді түрде зерттеле басталды [мысалы, тарихи жырлар, діни дастандар, мифтік аңыздар, магиялық жанрдың көптеген үлгілері т.б.].

Сонымен, бүгінгі таңда бірнеше буын ғалымдарымыздың қажырлы еңбегінің нәтижесінде халқымыздың эпикалық қазынасы жинақталып, ғылыми тұрғыда пайымдалды. Эпикалық жырларымыз шығу тегі мен

генезисі, даму жолдары, эволюциясы, өзекті жанрлық белгілері мен қасиеттеріне орай төмендегідей жіктеледі:

1. Көне эпос;
2. Батырлық эпос;
3. Романдық [ғашықтық] эпос;
4. Тарихи эпос;
5. Дастандық эпос.

Осы жіктеудің соңғысы дастандық эпос – халқымыздың философиялық, көркемдік ой-дүниесінің келесі бір көрінісі болуымен қатар қазақ фольклорындағы эпикалық дәстүрдің соңғы сатысы, аяқталу кезеңін танытатын жанрлық түрі болса, жіктеуде бірінші боп тұрған көне эпос – «кейінгі замандардағы эпостық дәстүрге, әсіресе батырлық жырларға негіз болған ең ежелгі замандарда қалыптасқан жырдың түрі» [1].

Көне эпостар қатарында – «Мұңлық, Зарлық», «Құламерген», «Дотан батыр», «Құбығұл» атты дастандар қарастырылып жүр.

Солардың ішінде мағыналы мазмұнына көркемдігі сай, оқиғасы шытырман, бас кейіпкерінің ерлік істері хас батырға лайық, «Мұңлық, Зарлық» жыры – әдемі эпостарымыздың бірі.

Жырдың негізгі мотив-сарындары мен эпизодтары мыналар: болашақ кейіпкердің әкесі хан Шаншар перзентсіз; ол бір ұл, бір қыз табатынына кепіл берген Жәудір шалдың қызы Қаншайымға үйленеді; Қаншайым алтын айдарлы ұл, күміс айдарлы қыз туады; ханның бала көтермеген алпыс әйелі қызғанып мыстан кемпірге алпыс табак ділдә беріп жаңа туған балаларды ұрлатады, орнына екі күшік салады; Қаншайымға екі күшік тудың деп жала жабылады; қаһарланған хан Қаншайымды дарға асуға бұйырады, бірақ жіп үш мәрте үзілгеннен соң екі күшікпен бірге жыртқыш аңдар мекендейтін жеті қабат аралға апарып тастайды; мыстан кемпір жаңа туған нәрестелерді суға тастайды, Ғайып ерен қырық шілтен суға түсірмей қағып алады, Шөгірлі тауына апарып оларға тастан үй салады, екеуіне бір киікті ана қылып береді; Қызыр, Ілияс, Ғайып ерен қырық шілтен жиналып ұлдың атын Зарлық, қыздың атын Мұңлық қояды; біразуақыт өткен соң алпыс қатын балалардың аман екенін біліп қойып баяғы мыстан кемпірді шақырып, оған балаларды өлтіруді тапсырады; мыстан кемпір Мұңлыққа келіп оны «ағанды Күлмес ханның еліне жібер, онда барса ат пен тон әкеледі» деп азғырады; Зарлық қарындасының көңілін қимай жолға шығады; алпыс күн жүріп, көп азап шегіп ақырында Қысырау көліне келеді, онда Күлмес ханды көреді; Зарлық Күлмес ханнан асыл берен мылтық, алтын шашақ найза, алтын айдар садақ, испаһани қылыш, шарайна белдік, қалқаны мен Гүлсары атын талап етеді; хан үндемей жүре береді; Зарлық Күлмес ханның жоғарғы шаһарына келеді, туғалы кісі қолынан жемеген тағамдарды жейді, пұлын төлемейді; одан кейін бір дүкенге кіріп жаюлы киімдерді көріп бірін алып, бірін киеді, тағы да пұлын төлемейді; қалмақтар (Күлмес ханның елі қалмақтардың елі екен) жиналып киген шапанын тартып алады; келесі күні Зарлық шаһарға қайтып

барады, дүкеннің құлпын бұзады, сонда қалмақтар оған қарсы тұрады; Зарлық оларды «Қойға тиген қасқырдай сойып кетіп барады... Мола қылып өлгенін үйіп кетіп барады... Зарлық батыр қалмақты жойып кетіп барады»; сонда Күлмес хан «жалғыз қызым Құралайды беріп көңілін аудармасам, елімді қырар» деп қырық жігітін Зарлыққа жібереді; Құралайға жасынан ғашық болған Қара дәу қызды ұрлап әкетеді; мұны естіп Зарлық жауатын бұлттай түнеріп, ішіне қайғы толып Қара дәуге қарсы шықпақшы болады; Күлмес хан керекті қару-жарақты даярлап, астына Гүлсары атты мінгізеді; неше белден асып, неше жолдар жүріп, сусыз шөлден, Өлінебұл дариясынан өтіп Зарлық хан Қара дәудің еліне келеді; Қара дәуді батырлығымен жеңеді; Күлмес хан отыз күн ұдай жиын қып, қырық күн ұдай тойын қып қызын Зарлыққа қосады; Зарлық хан Күлмес ханның елінде ойын-сауықпен жата береді; бір күні Мұңлық Зарлықтың түсіне кіреді: «Әй, аға, мені ұмытып кеттің бе?» – дейді; Зарлық хан қайтпақ болады; Зарлық пен Құралай сұлу Шөгірлінің тауына келеді, Мұңлық қарындасымен қауышады; бұлардың Анасы Қаншайым, жоғарыда айтылғандай, Шаншарханның бұйрығымен Қазар дариясының елсіз аралдарының біріне қуылып, сонда он бес жыл зар жылап өмір сүреді; бір күні Ғайып ерен қырық шілтен түсіне кіріп бір ұл, бір қыз туғанын, олардың есімдері Зарлық, Мұңлық екенін, жақында көрісетінін айтады; бір күні Шаншар хан Шөгірлі тауда сейілдеп жүрсе, алдынан басы алтын, жоны күміс киік шығады; хан қуады, жете алмайды; киік анда жүрген Зарлыққа келіп жетеді, адам кейпіне түседі: ол киік Зарлық ханның пірлері екен, Зарлық ханға әкесі Шаншар ханды баян қылады; әке мен бала қауышады; Қаншайымды жеті қабат аралдан тауып алады; Шаншар хан мен Қаншайым сұлу көріседі; Мұңлық пен Зарлық анасымен табысады; Шаншар хан дұшпандық еткен алпыс қатынын, мыстан кемпірді жазалайды, алпыс күн той қылады, Зарлықты патша қояды.

Дастанның бас кейіпкері – Зарлық. Оған пірлері бала күнінде жүз ердің күшін сыйлап, садақ тартуды үйреткен. Ол аң аулап өзін, қарындасын асырайды; Күлмес ханға аттанарда алпыс құланды атып, қырығын қарындасына қалдырады, жиырмасын тұздап, кептіріп жолда азық етеді; сөйтіп Зарлық аңшылықпен күн көреді, қарындасы екеуі айдалада тау-тасты мекендейді.

Аңшылық көне замандарда (дәлірек айтқанда неолитке дейінгі және неолит дәуірінің біраз кезеңдерінде) байырғы адам баласының негізгі кәсіптерінің бірі, сондай-ақ (әрине балықшылық, терімшілікпен қатар) күнкөріс көздерінің бірі болғаны мәлім. Адамзат өркениетінде елеулі орын алған бұл тарихи кезең халық шығармашылығында көрініс таппауы мүмкін емес еді. Соның айқын мысалы ретінде жартастардың, үңгірлердің қабырғаларына қашалып салынған ежелгі аңшыларды бейнелейтін суреттерді айтуға болады. Ал фольклорға байланысты М.О. Әуезов кезінде былай көрсеткен: «... Қиял-ғажайып ертегілерінің ішінде қазақ халқы айтатын көне

түрлерін атасақ, бұлардың ең ескілері – аңшы-мергендер туралы ғажайып қиял ертекттері болу керек. Бұлар: «Еділ – Жайық», «Құламерген», «Жерден шыққан Желім батыр», «Аламан мен Жоламан», «Күн астындағы Күнекей» сияқты ертекттер. Мergen жайындағы ертегілермен ілес-қаралас ер-батырлар жайындағы ертегілер жүреді... Әрине, қиял-ғажайып ертегілерінде біз атаған «мерген, ер, батырларымыз» – бәрі дағы эпоста, батыр жырларында аталған батырлардан әрірек заманда туған, тарихтан бұрынғы дәуірлер тумалары. Алыс заман айғақтары болады» [2].

Сонымен қатар Зарлық – тек аңшы-мерген емес. Күлмес ханның еліне келген ол батырлығын танытады. Тілегін орындамаған Күлмес ханның ордасын қиратуға жақын барады. Сол сәттен бастап ол жырда Зарлық хан, Зарлық батыр атанады. Ерлік көрсетіп бүкіл елдің тыныштығын алған, ешкімнің тісі батпаған алып Қара дәуді өлтіреді, одан құтқарған Құралайға үйленеді. Бұл – қаһармандық үйлену. Көріп отырғанымыздай, Зарлық елін жаулаған, жерін шапқан сыртқы жаумен шайқаспайды және оның негізгі қарсыласы өзі сияқты адам емес, оның қарсыласы – алып Қара дәу.

Ал көне эпостың негізгі мазмұнын [әрине, онда басқа тақырыптар да бар] бас кейіпкердің қаһармандық жолмен үйлену сюжеті құрайтыны, оның қарсыластары көбіне реалды, өзі сияқты адамдар емес, – дәу, дию, жезтырнақ, жалмауыз [мыстан] кемпір т.б. болатыны белгілі [3].

Зарлық жалғыз емес, оның қасында қарындасы Мұңлық бар. Бұл жағдай Зарлық бейнесі аңшы, мерген бейнесінен де көне екенін меңзейді. Бұл туралы Мелетинский Е.М. былай дейді: «Біз «жалғыз» батыр – ілкі бабаның көбінесе қарындасты болып келетініне көз жеткіздік. Алғашқы адамдардың жұптылығы яғни ағалы-қарындастығы туралы көзқарас матриархалдық ұғыммен сәйкес келетіндіктен жалғыз ата туралы көзқарас тәрізді өте көне. Сондықтан өзгелерден бөлек өмір сүретін аға мен қарындас туралы мотив олардың ата-анасының болуына қарамастан жанамалы түрде бұлардың жұбы мен алғашқы адамдардың жұбы туралы түсініктің өзара генетикалық байланысын көрсетеді.

Ағалы-қарындас туралы мотив Сібірлік түркі-монғол халықтары эпостарында, әсіресе, фольклорында архаикалық элементтер молынан сақталған буряттарда жиі кездеседі. «Аламжи-Мergen» соның бір дәлелі. Бірақ аға мен қарындас мотиві олардан өзге эхирит-булагат улигэрлерінің бәрінде дерлік қамтылған... Өзгелерден оқшау өмір сүретін аға мен қарындасты якут олонхоларынан да таба аламыз... Мұндай мысалдарды хакас, алтай, тува, шор эпостарынан да келтіруге болады» [4].

Жырда бұдан басқа да анаеркі дәуіріне меңзейтін белгілер мол ұшырасады. Мысалы, мыстан кемпір екі нәрестені суға лақтырып өлімге байлағанда Ғайып ерен қырық шілтен түсірмей алады да, Шөгірлі тауына апарып екеуіне бір киікті ана етіп береді [бұл сарын басқа жырларда да кездеседі, мысалы «Шеризат – Гүлшат» дастанының кейіпкері Шеризатты арыстанның

ұрғашысы емізеді, Көрұғлыны – бие емізеді – «Көрұғлы» жырының Р. Мәзқожаев жырлаған, М.Ж. Көпеев жинаған нұсқалары].

Ол киік балаларды күнінде үш мезгіл баласындай емізіп жүреді. В.М.Жирмунскийдің айтуынша: «Мотив «палеонтологиясы» тұрғысынан алып қарағанда хайуанаттың аналығын еміп өскен бала туралы әңгімелер адамның хайуанаттан туылғандығы жайлы тотемдік аңыздың жұмсарған түрі, мысалы, Ромул мен Ромды қасқырдың қаншығы асыраған; парсы патшасы Кирді ит асыраған; Манастың ұлы Семетейді арқар емізген және т.б.» [5].

Жырда бірде мыстан кемпір, бірде жалмауыз кемпір атанатын, жасы үш жүз елуге келген, түрі ұсқынсыз, «қабағы тырысқан, көрінгенмен ұрысқан, тізесіне шекпені жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген, кенеп дамбалы қатқан, өзін туғаннан Құдай атқан, бір жақсылық көрмеген» әйел затты бейне – анаеркі дәуіріндегі айналасына билік жүргізген, болашақты болжайтын, алыстағыны білетін, сондай-ақ ру басы анасы ретінде көпқырлы, түрлі сипатта қызмет атқарған күдіретті тұлғаның «трансформацияланған, ұзақ эволюциядан өткен» түрі [6]. Мұндай өзгеріс (трансформация) патриархат дәуірінде іске асқан, себебі «Анаеркі дәуірі өтіп, оның орнына атаеркі (патриархат) дәуірі келгенде әйелдерді қас күш, опасыз бейне ретінде көрсету қисыны орын алады» [7]. Сондықтан фольклорда мыстан (жалмауыз) кемпір үнемі жағымды кейіпкерлерге қарсы тұрып, оларға жамандық істейтін жексұрын бейнеде көрінеді.

Талданып отырған жырда мыстан кемпір әуелі жаңа туған нәрестелерді суға лақтырады, ал кейін балалар аман-сау екенін біліп, көздерін жою мақсатымен Зарлықты Күлмес ханның еліне жұмсайды. Сөзі өту үшін ол Мұңлыққа қамқоршы пірі болып көрінеді және ағасы Күлмес ханға барса ат пен тон әкелетінін хабарлайды. Сөз жоқ, Күлмес ханға баратын жол Зарлық үшін оңай болған жоқ. Бірақ ақырында Зарлық ат пен қару-жараққа ие болады.

Эпос қаһарманының жан серігі – аты болуы оның батыр болу шарттарының бірі: атсыз батыр жоқ. Әдетте болашақ батырға ат таңдауға, оны баптауға көмектесетін я тұлпар болып өсетін құлынды сыйлайтындар – батырдың қарындасы, жары, жасы үлкен қамқоршы отағасы я табыншы [8]. Зарлық – жалғыз (Мұңлық оның қамқорлығында), демек оған ат сыйлайтын ешкімі жоқ. Сондықтан олардың рөлін мыстан кемпір орындайды. Демек, мұнда мыстан кемпір жаман ниеттілігімен, қастандығымен қатар сәуегейлік қасиеттерге де ие, сондай-ақ ол белгілі дәрежеде кейіпкерге пайдалы кеңес беруші.

Сәуегейлікті сөз ететін болсақ, Мұңлық пен Зарлықтың анасы Қаншайым да, оның әкесі Жәудір шал да осы қасиеттен құралақан емес. Себебі Шаншар хан «Бір сәуегей бар ма екен, Бір ұл, бір қыз табар деп, Қызына кепіл болатын» деп, жар салғанда, әкесі қызын Шаншар ханға беруге

ниеттенеді, ал кызы қарсы болмайды. Белгілі уақытта уәдесінде тұрып Қаншайым бір ұл, бір қыз табады...

Күндерден күн, жылдардан жыл өткенде Шаншар хан аң аулауға шығады. Тау басында ұйықтап жатқан баланы көреді. Ол – алтын айдары күнмен шағылысып жалтыраған Зарлық еді. Шаншархан атынан түсіп балаға жақындағанда бала ұйқысынан оянып, түрегеліп патшаны лақтырып жібереді. Патша екінші рет балаға жақындаймын дегенде бала садағын кезеп тұра қалады. Шаншархан үйіне қайтады. Бұл – «бірі-бірін танымаған бала мен әкенің соғысы» деп ғылымда жіктелген, саналуан халықтардың фольклорында кездесетін көне мотивтің сілемі [9]. Сондай-ақ дастанда Ғайып Ерен қырық шілтен кәдімгі дастан кейіпкері секілді нақты әрекет, қимыл жасайтынын айту керек, мысалы, балаларға тастан үй салып береді т.б. Бұл, әрине, байырғы адамдардың тотемдерді, аруақтарды, Көк Тәңірін, бір күдайлық дін қанат жайғаннан кейін жаратушы Алла Тағаланы, оның періштелерін, сондай-ақ сөз болып отырған архаикалық дәуірлерден келе жатқан Қыдыр, Ғайып Ерен қырық шілтенді өзіне жанашыр, желеп-жебейтін күш деп білгенінен және олар қиын жағдайда көмекке келеді деп сенгенінен туған сарындар.

Дастанда кейбір мотивтер таратылып кең баяндалады, мысалы перзентсіздік сарыны. Алпысқа келген Шаншар хан алпыс әйел алса да баласыз. Соны ойлап ол «Таяқ алып қолына Тау-тасқа жаяу асады, Әулиені қыдырып, Тәрік етіп дүниені». Бір кезде қайғырып қатты жылап отырғанда хазірет Қызыр келіп: «Үйіңе патша бар, – дейді, Таңлап жүріп еліннен Бір сұлу қыз ал, – дейді, Сол қатынды алған соң, Бір ұл, бір қыз табады» – деп кеңес береді.

Хан бір сұлу қызға үйленеді. Он жыл өтеді. Шаншар жетпіске келеді, бала көрмейді. Он жылдан кейін де хазірет Қызырдың «ұлды, қызды боласың» деген сөзін ұмытпаған хан «Бір ұл, бір қыз табар деп, қызына кепіл болатын» біреу бар ма екен деп жар салады. Сонда Жәудір шал қызына кепіл болатынын білдіріп үш-ақ ділдә сиятын дорбамен қалың мал алуға келеді. Дастанның осы бөлігінде назар аударатын жәйт: а) хазірет Қызырдың айтқанының бірден орындалмауы, ә) Жәудір шалдың ақшаға толмайтын дорбасы.

Басқа жырларда перзентсіз ата-ана хазірет Қызыр, я Ғайып ерен қырық шілтендердің аянынан кейін бала көріп қуанышқа бөленсе, мұнда байқап отырғанымыздай Қызырдың айтқаны он жылдан кейін ғана орындалады.

Ал Жәудір шалдың дорбасы «жеті там толған ақшаға да толмайды». Хан қатты сасады, «он сан жатқан Ноғайға үй басына он сомнан үш қайтара салады, салық қылып алады». Сонда да қалта толмайды. Енді Шаншар хан таздарға салық салады:

– Төбел тазға – төрт теңге,
Айна тазға – алты теңге,

Қырма тазға – қырық теңге,
Ойма тазға – он теңге.

Сонда да қалта толмайды, хукіміне ханның шыдамай «Қаладан ноғай қашады». Ақыры «Мыстан кемпір келіп жерден бір қысым топырақты алып қалтаға салып еді, қалта тасып төгіліп кетті. Патша өзінің қазынасын толтырып алды, ал шал қалтадағы ақшаны жеті атан түйеге артып әкетті», – делінеді.

Мұндағы ақшаға толмайтын дорба мотиві, әрине, ертегілік мотив. Бірақ оның негізінде бір уыс топырақтың мән-мағынасын философиялық тұрғыдан түсіндіретін аңыз жатқаны анық. Жалпы осы типті аңыз шығыс және батыс фольклоры мен әдебиетінен белгілі және, әдеттегідей, ол Ескендір Зұлқарнайын [Александр Македонский] есімімен байланыстырылып айтылады. Е.Костюхин көрсеткендей ол алғаш жазба түрінде еврейлердің көне кітабы – Талмудта көрініс тапқан, онда былай делінеді: Ескендір бір күні саяхаттап жүріп бір мөлдір бұлақтың бойында ас ішіп отырады да, бұлаққа тұздалған балықты тастай салады. Сонда әлгі балық тіріліп, жүзіп кетеді. Таң қалған ол мұның сырын білмек болып, бұлақты өрлеп жоғары қарай жүргенде жұмақтың қақпасына барып тіреледі. Есікті қаққан оған ішке кіруге рұқсат берілмейді. Өйткені онда кіруге тек бейкүнә жандардың ғана хақысы бар екен. Амалы таусылған Ескендір естелікке бір нәрсе сұрағанда, оған адамның көзін беріпті (Абайдың «Ескендірінде» осылай, ал Низами Ганжевидің «Искандернамасында» Ескендірге кішкентай тас беріледі). Таразыға салғанда оның салмағы патшаның күллі қазынасынан ауыр болып шығады, ал бір уыс топырақ салғанда, көз салмағынан айрылып, таразы орнына түседі. Таң қалған патшаға қариялардың жауабы: адамның өзі тойса да, көзі тоймайды, өлім ғана пендені ашкөздік, ашқарақтық, қомағайлық, тойымсыздық қасиеттерінен тазартады, арытады. Өлімнің символы мұнда – бір уыс топырақ.

Дастандағы «Тоймайтын дорба» сарынының жоғарыда айтылғандармен тікелей байланысы көрінбейді. Бірақ мұнда да әңгіменің өзегіне бір уыс топырақтың [адамзат ұғымындағы] терең, философиялық мән-мағынасы алынған.

Осы келтірілгендер Зарлық пен Мұңлық бейнелерінің, сондай-ақ дастанның көптеген мотив-сарындарының көнелігін айғақтайды. Бірақ егіз ағалы-қарындас туралы сюжет халық жадында ежелден сақталып қелгенімен жыр өзегіне кейінгі замандарда ғана айналып жырланған. Сол себептен оның архаикалық негіздері, яғни жапан түзді, елсіз өңірлерді мекендейтін, жалғыз жүретін алғашқы қауым адамдары туралы түсініктермен генетикалық байланысы ұмытылған. Сондықтан дастанда Мұңлық пен Зарлықты жалғыз, жетім етіп елсіз тау-тасты мекендету үшін, үйден кудалау үшін «ғажайып балалар» [чудесные дети] атты халықаралық сюжет пайдаланылған. Олардың фабуласы халықаралық типтен өзгешеленбейді: хан ғажайып бала табатын қызға үйленеді, ол күйеуі жоқта босанады; күндестері аяр кемпірдің

(орыстарда – яга, қазақтарда – мыстан кемпір) көмегімен нәрестелерді хайуанның балаларына ауыстырып қояды; қаһарланған хан әйелін қуып жібереді; ақырында бәрі анықталып, қаскүнемдер жазаланады [10].

Бізде осы сюжетке құрылған бірнеше ертегі бар. Солардың бірі – «Алтын Айдар» атты ертегіде «ғажайып балалар» сюжеті толық сақталып, классикалық түрде дамыған. Ертегіні алғаш Ы.Алтынсарин 1879 жылы, сонан соң В.Васильев 1898 жылы жариялаған, кеңес кезінде ол бірнеше рет баспа бетін көрген. «Мұнлық, Зарлық» дастанын осы ертегімен салыстырғанда анықталғаны мыналар: ертегінің бас кейіпкері еш батырлық мінез көрсетпейді, қандай да бір жаумен соғысып батырлық іс-қимылға бармайды; дастандағыдай алып Қара дәуді өлтіріп, құтқарған қызға үйленбейді, яғни ерлікпен үйлену ертегіде жоқ; оның орнына Алтын Айдар өздері ықылас білдірген екі пері қызына үйленеді; сондай-ақ ертегіде жырда жоқ бірнеше ертегілік мотивтер кездеседі: кемпірдің жердің жырығын жамауы, су перілері мен жер астындағы перілер туралы әңгімелеу; ал Ғайып ерен қырық шілтен бейнесі мұнда көрінбейді т.б. Демек, Алтын Айдар – қиял-ғажайып ертегінің типтік кейіпкері, ал Зарлық, көзіміз жеткендей, – көне эпостың типтік кейіпкері. Демек Мұнлық пен Зарлық туралы дастанға ертегілік сюжет емес, байырғы түркілердің ежелгі отанында пайда болып қалыптасқан эпикалық сюжет арқау болған деп болжауға болады. Зерттеушілердің Байкал көлінің солтүстік-шығысында биіктігі 2500 метрден асатын Мұнлық және Зарлық деген екі тау жотасы бар деген мәліметтері де назар аударуға тұрады [11].

Ал кейінірек батыс, оңтүстік батыс жаққа көшкен ру, тайпалар өздерінің аңыз, әңгімелерін жадында сақтап жаңа қоныстарына әкелген деп болжауға болады. Мұнда олар ертегі түрінде де, жыр үлгісінде де жырланып бізге жетіп отыр. Осы орайда Қазақстанның оңтүстік аймағында да жыр кейіпкерлерінің есімдеріне байланысты топонимикалық атаулардың бар екендігін айта кету керек.

Дастанды алғаш рет баспаға әзірлеп жариялаған Ж.Шайхысламұлы. Бірінші басылым 1896 жылы жарық көрді. Кітаптағы жыр тақырыбы – «Хикаят рисала Мұнлық, Зарлық». Дастан соңында былай делінген: «Қайғымен хатқа салдым көп жырларды, Ескі сөзден түзеттім мен бұларды». Ж.Шайхысламұлының ескі сөз дегені ескі жалпытүркілік тілде жырланып хатқа түсірілген нұсқаны меңзеп отырғаны анық, ол қолжазба я жарияланған кітап болуы мүмкін. Біздің біраз жыр, дастандарымыз ХІХ ғасырдың бірінші жартысында-ақ хатқа түсіп, кейде баспа бетін көріп те үлгеріп ел арасында қолжазба, кітап күйінде кең тарағаны белгілі. Мысалы «Алпамыс батыр» жырының ең толық, көркем нұсқасын жырлаған Сұлтанбек Аққожаев оны Майкөт Сандыбаевтан үйренгенін хабарлай келіп жыр мәтінін қолжазбадан жаттағанын айтады. Ол туралы Т. Сыдықов былай жазады: «Ал Сұлтанбек бұл жырды ХІХ ғасырдың аяқ кезінде Майкөт Сандыбаев ақыннан естіп, қолжазба күйінде ел арасында айтылып жүргенін жаттап алған» [12]. Сондай-ақ «Алпамыс батыр» жырының «Қисса-и Алпамыс батыр бү тұрыр» атты

нұсқасын 1899 ж. жариялаған Ж. Шайхысламұлы жыр соңында былай жазған: Үшбуны жазғушы хикаят қылып Жүсіпбек кожа Шайхыслам ұғлы, тарих нижәратының 1316-шы сәне, Руссияның 1899 жылында 8 мартта асығып бір түн, бір күнде бітірдім. Қатесін өткеруге уақыт тар болды...[13]. «Бір түн, бір күнде бітірдім» дегенінен жариялаушы жыр мәтінін қолжазбадан я кітаптан көшіргені деп түсінуге толық негіз бар. Тағы бір мысал, 1870 жылы В.В.Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи» атты еңбегінің үшінші томында жарияланған «Бозжігіт» дастанының мәтіні 1842 жылдан бұрын [кітап табылмағанына байланысты нақты жылын анықтау мүмкін емес] баспа бетін көрген кітаптан дайындалғаны анықталды [14]. Мұндай мысалдар аз емес...

Әрине, «Хикаят рисала Мұңлық, Зарлықтың» түпнұсқасы табылмайынша Ж.Шайхысламұлы жариялаушы ретінде мәтінді қалай өңдеп, редакциялағаны туралы тап кесіп пікір айту қиын. Бірақ Ж.Шайхысламұлы негізінде тек көшіруші қызметін атқарғанға ұқсайды. Оған дәлел ретінде нұсқада «Әлқисса...» деп басталатын, жырланатын әр эпизодтың алдында ол туралы прозамен хабар беретін үзінділерді айтуға болады. Олар 36 жерде кездеседі. Ж.Шайхысламұлы оларды өлеңге айналдырмай түпнұсқалық түрінде қалдырған. Ал өлең мен прозаның кезектесіп келетіні ғалымдардың пікірі бойынша жырдың байырғы үлгісі екені белгілі.

«Хикаят рисала Мұңлық, Зарлық» дастаны Қазан төңкерісіне дейін алғаш 1896 жылы араб әрпінде жарияланып, 1917 жылға дейін он рет кітап болып басылған. Жырды, жоғарыда айтылғандай, жариялаған Ж. Шайхысламұлы.

Кеңес кезіндегі жарияланымдарда [Батырлар жыры. – Алматы, 1964, 154-224-б.б.] жыр мәтіні біраз өзгеріске ұшырап басылған.

Дастан 2008 жылы «Бабалар сөзі» атты Жүз томдық ғылыми басылымның 52-томында жарияланды. Томды құрастырып, ғылыми түсініктерін жазғандар Б.Әзібаева, А.Ақан. Жырдың мәтіні 1896 жылғы араб әрпінде жарияланған кітаптан еш өзгертусіз дайындалды.

Мақалада жырды жан-жақты әрі толық зерттеп сипаттау міндеті қойылған жоқ. Дегенмен зерттеу жұмыстың қорытындысы ретінде атап айтатын жәйт: жыр сюжеті өте бай, шытырман, оның ерекшелігі – біртұтас көркем бірлік құрайтын алуан-алуан мотив пен эпизодтарды қамтуында, ал олар өз кезегінде сюжеттің көнелігін айғақтайды.

Ал дастанның көркемдігі туралы Р.Бердібаевтың айтқанын келтіруге болады: «... жыр көркемдік кестесі келісті композициялық бітімі жағынан да ерекше назар аударарлық. Оқиғаның дамуы тыңдаушыны да, оқушыны да тартып отырады. Баяндау мен суреттеудің неше алуан тәсілі қолданылған... Жырда небір тамаша диалогтар, мәнді монологтар, тапқыр теңеулер ұшырайды. Эпосты айтушы, шығарушы жыр дәстүрін, сөз кестесін жақсы меңгере отырып, өзі де көсіле жырлайды» [15].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993. – 60 б.
2. Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 220 б. [Үлы жазушының бұл еңбегі бұрын жарияланған: Әуезов М. Ертегілер // Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. – Алматы, 1948. – 66 б.]
3. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы, 1982. – 51-91-б.; Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993. – 60-78-б.
4. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники. – М., 1963. – С. 311-312.
5. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979. – С. 214.
6. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1986; Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. – Алматы, 1972.
7. Ыбыраев Ш. Аталған еңбек. – Алматы, 1993. – 69 б.
8. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. – Л., 1979. – С.320.
9. Веселовский А.Н. бұл мотивті анаеркі дәуіріне жатқызады: Историческая поэтика. – Л., 1940. – С.546-570.
10. Қаскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. – Алматы, 1972. – С. 53.
11. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этноәдени пайымдау. – Алматы, 1997. – 9-бет; Физико-географическая карта СССР. – Москва, 1969.
12. Сыдыков Т. Қазақ эпосын тарату мен дамытудағы жыршы – ақындар ролі // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы, 1981. – 162 б.
13. Қисса – Алпамыс батыр бұ тұрыр – Қазан, 1899. – 45 б.
14. Әзібаева Б. Бозжігіт (Ғылыми түсініктеме) // Бабалар сөзі. Жүз томдық. 17-том. Ғашықтық дастандар. Томды құрастырып, алғы сөзін, ғылыми түсініктемелерін жазған Б. Әзібаева. – Астана: Фолиант, 2005. – 309-323-б.
15. Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы, 1982. – 78-80-б.

REZUME

B. AZIBAEVA (Almaty)

“MUNLYK, ZARLYK” – EXAMPLE OF ANCIENT EPOS

Kazakh archaic epos that has appeared during ancient times, has reached nowadays in the records made in the second half of XIX century in the interpretations of the akyns and zhyrshi who created in the frame of the epic tradition of their period, i.e. not in their original way but having undergone significant changes, sometimes significantly transformed. But archaic plots formed during ancient period have generally preserved their constants and dominants and their deep meaning. They discover their genetic links with ancient ideas of our ancestors and important public institutions of their period.